

III.

Поділ громадянства.

З ПРОТЯГОМ часу в Слобожанщині виробилось три верстви громадянства: панство, попівство і селянство.

О половині XVII в., коли складалась Слобожанщина, було одно селянство під назвою козацтва, з двома головними тісно злученими обов'язками—військовим і хліборобським. Невеличка старшина та нечисленне духовенство не мали значіння.

В першу чергу в кінці XVII в., а чим далі—тим білш почало множитись і кріпнути панство, з великою допомогою російського уряду. Через сто років в кінці XVIII в. за царювання Катерини II воно стало могутнім. Одночасно зросло велике кріпацтво в усіх напрямх життя. Селяне були закріплені за державою—як «государственные крестьяне» і за землевласниками—як панські люди. Становище останніх стало скрутним. Усякого кріпака можна було продати, купити, обміняти на коня або цуцика, знівечити його майно і життя, відняти жінку або дочку.

Велика сила та влада псують людей. Землевласники незабаром пішли в занепад, спершу моральний, а потім і матеріальний. Виникло самодурство, вирождення або дегенератство, розпуста, безглузде розкидання свого майна, непомірні борги, нікчемність.

Становище панства з часом мінялось. В останні роки кріпацтва був уже чималий занепад панства, як то

доказують численні статті того часу професора Гордієнка і цікава стаття полковника Ширкова, написана в 1852 р., видрукована ж в «Харьков. Губ. Вѣдом.» в 1860 р., №№ 51—52. Ширков, багатий місцевий землевласник, скаржится на занепад місцевих панів землевласників з приводу їх відсутности, ледачих управителів, поділу землі поміж синами, браку приватного кредиту, бездоріжжя. Гордієнко додає вказівки на брак доброї науки і інші вади панства.

Що до слобожанського дворянства, то знавець його побуту в 20—30 роках XIX в. Квітка-Основ'яненко дає багато неприємних малюнків з його життя і поводження. Це люди здебільшого недбалі і неосвічені, з великою пихою і малим почуттям правди. Часом зустрічаються в оповіданнях пани і з добрим серцем, але випадково; здебільшого вони пройдисвіти, жорстокі люди, насильники, хабарники, як видно по наданим їм Квіткою прізвищам—Вижималов, Драчугин, Кожедралов, Плutowкин, Жиломотов. В «Преданіях о Гаркушѣ» введений панок скупий, жемикрут. В »Похожденіях Столбикова» виведена така ж жорстока і скупа пані. В «Дворянских выборах» ціла низка таких же жорстоких, грубих, п'яних панів, які все б'ють людей або лаються. Жінки їх теж темні, жорстокі, пустенькі, але дуже люблять своїх дітей і добрі хазяйки. Діти ще в сім'ї поцсовані поганими впливами кріпацької челяди, їли смачно, мало вчилися, напхані дурницями та забобонами, бояться уроків (зглазу), відьом, чортів. В школі училися аби-як читати та писати, і зрану починали знайомитись з горілочкою та дівчатами. Часом, як в просторім оповіданні «Панъ Халаявскій», вчитель замість добра навчає лихому—піяцтву та роспусті. За життя Квітки між панами й селянами вже

була глибока прірва. В оповіданні «Харьковская Ганнуся» добрий, ввічливий пан хоче в грязну добу підвезти дівчинку на своїй бричці. «Оце ще, — промовила дівчинка, — хіба можна з панами їздити на бричці?» В п'єсі «Щира любов» офіцер хоче одружитись з селянською дівчиною Галочкою, закохавшись в неї. Вона його теж полюбила щиро, але відмовилась піти за нього заміж через те, що вона нерівня. «Не однакові зірочки на небесах, не однакові і дерева по садках, — так вона думала. — Не буде вишенька цвісти яблунувим цвітом; не прийме березонька липового листочку, не позбере соловейко иншої пташечки, як тільки з свого роду. Всьому свій закон, а чоловікові ще найбільш того». Бідна дівчина зовсім збилась на ганебну кастову думку про життя людей.

Людність сучасної Харківщини що до релігії стоїть в селах майже цілком в межах старого православ'я; по містах панує взагалі індіферентизм. Сектантів мало. По справозданню єпархіяльного місіонера архимандрита Арсенія в 1913 р. слободські сектанти поділялись на раціоналістів і містиків. До перших належать баптисти, штундисти, євангелісти, адвентисти і штундо-толстовці. До других належать хлисти, скопці, ново-ізраїль і іоанити. Окрім того в Охтирщині і Богодуховщині знаходиться не зовсім ясна секта підгорновців, по йменню старця Підгорного, який мав помешкання під Богодуховом і був потім на засланні на півночі в Суздальському монастиреві. По повітах архим. Арсевій налічував такі села — в Охтирщині усього в 3-х селах, в богодухівському повіті — в 19, в валківському, здебільшого з баптистів і штундистів — в 20, в вовчанському налічено 307 чол., в зміївському — в 6 селах 109 чол., в ізюмському — в 22 селах 507 сектантів, в куп'янському —

в 12 селах 341 чол., в сумській—в 10 селах 514 чол., в лебединській сектантів не було, в старобільській—в 10 селах 132 чол., в харківській—в 16 селах (Мерефа, Липці, Вільшана, Дергачі і др.). Усього архим. Арсеній налічив 5.119 душ обох полів¹⁾. В дійсности число сектантів більше, бо багато сектантів ховають свою віру.

Релігійне і церковне життя українського народу довго держалось міцно на підвалинах старого морального життя, ствердженого національним спочуттям за часи боротьби з латинами та уніятами. Українці обережно відносились до церкви. З цього боку особливу цінну має відозва про слобожан Харківського архієпископа Філарета в «Истор.-статистич. описаніи Харьковской епархіи» 1857 р. Владика Філарет був вельми розумний; як добрий пастирь, він поважав свою паству і підняв великий труд для найкращого урозуміння народу та його культурної старовини; його наукова праця занадто цінне джерело для усіх пізнійших наукових слободських діячів що до місцевої історії й етнографії.

„Отличительною чертою, отрадною и высокою украинскаго малоросса (слобожанина),— каже арх. Філарет,—служить то, что онъ не терпитъ раскола. И въ прежнее время не было и нынѣ нѣтъ украинца въ числѣ раскольниковъ... Между русскими простолюдинами всякій, мужчина или женщина, хорошо знаетъ одну или двѣ молитвы; но малороссіяне, и особенно женщины, хорошо знаютъ по десяти и болѣе молитвъ напамять и каждый день читаютъ ихъ утромъ и вечеромъ. Разность другого рода: русскій мужичокъ, хотя не знаетъ молитвъ, благоговѣнно и усердно творить поклоны. Малороссъ молится

¹⁾ «Утро» (Харків.) за 1913 р., № 2054.

иначе; онъ не всегда молится передъ образомъ и не по-
лагаєть многихъ поклоновъ; малороссіянка, перекрестяся
передъ образомъ разъ, два, идетъ къ домашнімъ дѣламъ
и, прибирая хату, продолжаетъ читать про себя молитвы“.

Цими словами обмежується свідoctво вченого вла-
дики про духовне життя слобожан за старі часи. Із зроб-
леного порівняння ясно видно, що для великоросів біль-
шу вагу має зовнішній бік релігії, а для українця—
внутрішнє життя серця,—свідoctво в устах владики вели-
кого значіння. Дуже цікаві інші вказівки його на побут
народу, особливо через те, що арх. Філарет і далі дер-
житься все порівнюючого методу.

Слобожанське духовенство од дяків до владик колись
стояло в значній мірі ближе до народу. Славно звісний
письменник-філософ кінця XVIII в. Сковорода пригадує,
що Іоасаф Горленко († 1756 р.) любив, коли йому ар-
хирейські півчі співали „Ой, соловейку, сватку, сватку,
чи був ти в садку“, добре відому веснянку, яку співа-
ють, коли йде гра в мака. Другий відомий слободсько-
український письменник Щоголів у віршові „Батюшка“
так згадує про свого діда—людину XVIII в.:

Дигає батюшка з церкви й кахика;
Каже він: служба б воно й невелика,
Але ж мороз таки дуже діймає,
Бо по церквах у нас грубок немає.

В городі грубки, та те не про всіх!
Господи! ремства прости мені гріх!

Йшов на село я не гроші зажити,
А щоб і Богові і людям служити;
П'ятий десяток служу, не лінуюсь,
А як погляну кругом, то й дивуюсь:

Праця висока, та хліб наш гіркий!
Боже, прости мені гріх мій тяжкий!
Родиться й гине чимало народу,
Ходиш на тебе і в ніч і в негоду.
Добре ж, як шкапу хто пришле доїхать.
А як та пошесть—то ніколи й дихать.
Ох, тая пошесть запекла страшна,
Тільки й на Бога надія одна!
Бідний добуток від миру, а дерти
Гроші з народу боїшся, як смерти;
Трьошник за сповідь, а в кого родини,
Той притаскає тобі за хрестини
Курку стареньку, з олією книш,
Хочеш --дивися, а хочеш—так їж!
Діти у бурсі. За їх заплатити—
З трьошників треба цілкові зробити.
От і роби їх та й вигай казку,
Як його шити шовкову ряску!
Наче б то ряски шовкові на всіх?
Господи, ремства прости мені гріх!
Ось доберуся помалу до хати:
Хай лиш стара моя знайде гербати,
Треба й об тому подумать, щоб тіло
Тепле що-небудь хоч зрідка погріло!
Вже ж таки й холод невірний дійма:
Пале та й пале, зіма та й зіма.
Знав я таким мого рідного діда;
Тих батюшок уже швидко і сліда,
Може, не буде; либонь вимирають...
Хай же з святими вони почивають!
То була щирая старовина:
В злиднях багата і в горі ясна.

Цей виразний вірш надрукований був Щогольовим в збірнику його ліричних поезій в 1898 р. „Слобожанщина“ по споминах про старовину. Новина, якою Щоголів, очевидно, не був задоволений, пішла в XIX в.

В старі часи на Слобожанщині, як по всій Україні, панував користний для духовенства і селян звичай так званої «презенти», або договору поміж попом і приходом що до платні за треби, ствердженого архиреем. Умовились і годі; кожний знав, що йому платити; і піп був забезпечений в своїх потребах. О половині XVIII в. презенту відкинули і пішло, хто скільки дасть, місцями прохання та вимагання, образливе для попівства і для селян, пішла ворожнеча, неприязнь, особливо після скасування кріпацтва, коли не стало пана посередника. В закордонних часописах, а в останні часи і в місцевих було вже багато відомостей про те, які гострі стосунки виникали поміж пастирями й селянами. В 1881 р., напр., в однім селі громада на сході порішила встановити платню за треби: замість 20 або 30 карб. за вінчання, як почав піп брати, давати 3 карб., за похорон—хто скільки зможе, за хрестини—10 коп., без курей і могорича, за молитви під час святка по хатах—по змозі, щоб попада не ільновала по селу (не збирала збіжжя перед святами по дворах), щоб піп не примушував сповідників в піст робити на себе, за молебень з акафистом—25 коп., а не 60, за панахиду—15 коп. Цю постанову схід в числі 287 громадян послав на затвердження до благочинного з погрозою, що коли піп не згодиться, то громада зачне церкву. Особливо багато таких гострих суперечек виникло в революційні 1917 та 1918 роки, часто образливих і несправедливих до батюшок, які часом мусіли тікати з села і шукати

иншу посаду. Взагалі прірва поміж духовенством і народом все більш зростала; попівство почало все більш налягати на здобутки, бо життя взагалі робилось і для нього більш складним і дорогим; селяне, побувавши в салдатах, на фабриках, заводах, залізницях, все більш одбивались від церкви, або становились до неї з байдужістю. Суха, схоластична духовна школа співала все на старий лад та для чужих людей. Життя робилось все більш гострим і жорстоким, поки не докотилось до великої розрухи 1917 р. з через край загостреним і жорстоким большевизмом російських матросів, солдатів, злодіїв і грабіжників, що плюндрували церкви і вбивали людей, безоглядно зруйнували навіть святощі старого Києва.

Манастирі на Слобожанщині, як усюди на Україні, позаймали чудові місця на красовитих взгір'ях по-над річками, місця—що й казати—найкращі, але життя їх зовсім не відповідало чудовим краєвидам і не залишило в житті народа нічого гарного, бо під Божою ласкою та соняшним промінням часто-густо крилось занадто багато усякого бруду і темноти, в прямому значінні і в переносному, завжди бракувало просвіти, допомоги людям, як казали колись—«уломностями і хворобою навіжоним», книгозбірень, науки, мистецтва; нічого-гісінько з цього боку ченці не знали й не робили. В останні роки манастирі стали в літку дачними місцями, з гулянками молоді, на зразок тих, що описана Арцибашевим в романі «Санинъ» по тому, що він бачив в Охтирськім манастирі, з сороміцькими співами парубків і дівчат, з ще більш сороміцькими написами на манастирських мурах, що й зараз легко побачити на мурах Куряжського манастиря. Ті численні копієчки, які на протязі віків йшли в кишені ченців, пішли марно, ні в

якій формі не вернувшись до нащадків тих богобоязливих добрих людей, що їх колись давали, і нащадки стали відноситись до монастирів і ченців цілком недбало і з презирством, наносячи в них тільки сміття та розпусту,

Твори Квітки-Основ'яненка дають багато цінного про слободських селян першої половини XIX в. Квітка українські оповідання почав писати, коли йому було вже 54 роки, добре ознайомлений з сучасними йому обставинами життя. Коли відкинути подекуди шкідливу літературну сентиментальну покрасу, то зостануться цінні етнографічні відомості, оброблені в літературну форму оповідання. Перед очима проходять тогочасні чоловіки, жінки, їх сини і дочки, в різних становищах і справах, то як працюваті вдумливі хлібороби, то як крамарі, промисловці, дрібні урядовці, дяки. Ретельно оброблені жіночі постаті, напр., жвава і говірка крамарка Настя в «Пархімовім сніданні»: «А зубата була! Вже не заїдайся з нею ніхто; тільки зачепи її, так разом як залящить, затріщить, загомонить, перекокоренить батька й матір і увесь рід, і таких прикладок поприкладає, що і не додумаєшся, відкіля вона усього набрала. І вже її ні за що не переговориш». Очевидно, Настя—прабаба сучасних перекупок.

Більш важать описи життя хазяїнів, поважних старих людей, напр., Тихона Бруса в оповіданні «Добре роби—добре й буде», Наума Дрота в оповіданні «Маруса», Таранця в драмі «Щира любов». Тихон Брус, напр., старий чоловік, розум мав при собі, не дуже з ним вихвачувався, богобоязливий, ласкавий до людей; коли кому припало лихо, він пильнував допомогти.

Старі жінки теж здебільшого спочувають бідним людям і допомагають їм, найбільш в межах людей

близьких і рідних, напр., Векла Ведмедиха в повісті «Сердешна Оксана».

Парубок теж у Квітки добра, чула людина, напр., Петро в повісті «Сердешна Оксана», котрий покрив тріх любої дівчини покритки і одружився з нею, сказавши: «Ну, та дарма! Усе забуваю і ні об чім згадувати не буду, мов дівкою тебе беру».

Д і д и.

Вже за часи Квітки, в початку XIX в., помічалось леування українського народу через його перевертнів. Квітка в оповіданні «Ложныя понятія» (по-російському) дав нікчемну постать селянина Пантелеймона Стовбirea, який став пишатись через свою заможність і тягнув в міщане. У нього було на селі гарне подвір'ячко,— дім на дві просторих кімнати, вітряк, пасіка, свій колодязь, садок, і все це добро він продав, перебрався в місто і став крамарем. Замість свити сірого українського сукна

почав носити синій жупан, жінку зодяг в кунтуш, глазетовий очіпок-кораблик, купив дім на 5 кімнат, прикрасив «залку» дзеркалом з двохголовим орлом на поверсі, малюнками, дзигарем з зозулею, і замість Стовбиря став прозиватись Стовбировським. Потягло його далі до панів, з якими він незабаром і прогуляв гроші, і переодягся він знов у сіру свитину і вернувся назад на село, де люди йому не дорікали, кажучи, — що ж, мовляв, не пощастило.

Зрада своєму народові — по мові, одежі, світогляду і т. д. — все поширилась; спершу денационалізувались великі міста, як Харків, Катеринослав, потім і малі повітові в значній мірі пішли шляхом псування своєї народности, далі села передмістні, села поблизу заводів і фабрик, села поблизу залізничних станцій. Чужа низча школа калічила мову дітей, а середня й вища вже цілком перероблювали їх в росіян, або так званих малоросів, часом ворожих до мови і звичаїв своїх батьків. В 40—50 роках Шевченко з сумом питав: да чиї ж ви діти? На це питання одна народня пісня сумно відповідала, що гніздо соколів розорено, і діти їх погоріли.

О половині XIX в. щирому українцеві професорові Харківського університету Метлинському здавалось, буцім

Вже не гремітиме, вже не горітиме, як в хмарі,
Пісня в народі, бо вже наша мова конає...

А років через тридцять-сорок другий професор Харківського університету, славнозвісний вчений Потебня, теж щирий українець, маючи на увазі український нарід в порівнянні з де-якими іншими, сумно висловився словами народньої пісні:

Найкращому деревоньку вершок усихає,
Найкращому дитятоньку Бог долі не дає...

А все ж таки український нарід при усіх тягарах не перейшов на ліс сухостій. В широких верствах, в глибині життя він зберіг головний скарб—свою голосну мову і уламки де-яких старих скарбів—в мистецтві, в піснях, в казках, в дріб'язкових рисах свого побуту. Слобожанщина, хоч місцями дуже попсована, теж довго берегла ці скарби і де-що з них заховала досі. Так, Слобожанщина дала багато щирих культурних робітників у всіх галузях життя, як то Каразіна, дякуючи котрому виник в Харкові університет, письменників—Артемовського-Гулака, Квітку-Основ'яненка, Щогольова, Олександрова, Олеса, Алчевську, громадських діячів—Гордієнка, Погорілка, вчених—Матушинського, Дм. Міллера, художників майстрів—Васильківського, Рєпина і др. Далі Слобожанщина зберегла багато таких пісень і казок, які після того, як вони були видані, зробили покрасу народньої словесности.

Так, в 1842 р. Вадим Пассек, що мав бути професором у Харкові, але уряд не дав йому ходу, писав в «Очерках Росії» (т. V, 176): «Не раз і не два я бачив весну в Сибіру, де вона раптом рветься до життя і з страшенною силою ламле на річках товсту кригу, розливаючи річки на широких просторах; бачив весну в середній Росії, холодну та зрадливу; бачив і на далекім півдні—привабливу й багату, але ніде не бачив такої красуні, як весна українська, з гарними чудовими співами соловейка, з блакитними квіточками, що радісно дивляться з-під сніжку, з бархатовою травицею, з пахощами чебреця, з квіточками в косах веселих дівчат. О, як тоді хочеться жити і весь мир любити!».

Далі Пассек оповідає, як в весенню добу дівчата беруться за руки і йдуть рядочками з села на поле,

роблячи ворота з піднятих рук, під котрими по черзі проскакують наперед задні пари, співаючи:

Весна, весна красна,	Щоб родило зіллячко,
Що ти нам принесла?	І рута, і червоний мак,
Принесла я вам літочко,	І м'ята, і зелений барвінок.

За дівчатами простують парубки, а дівчата, вглядавши їх, співають:

Не становся край мене,	Другий посол—шабелька,
Мій кудрявий Іване,	Третій посол — милий
А у мене милий ревнивий,	ревнивий.
Не велить мені рядиться	Я нагайку ізпалю,
І з паночком водиться.	А шабельку ізломлю,
Прийде неділя, я наряджусь	А милого упрошу,
І на вулицю піду,	Таки на вулицю піду,
Дівкам танок поведу.	Дівкам танок поведу,
А за мною три посла:	Мій кудрявче, мій кучерявче
Первий посол—нагайка,	Іване.

Пассек, надрукувавши в V т. «Очерків Росії» в 1842 року цю веснянку, додає, що «голосъ этой пѣсни живой, веселый. Это любимая веснянка харьковскихъ дѣвчатъ; особенно ее любятъ пѣть на Панасовкѣ и Гончаровкѣ».

Друга весняна гра, яку водили в Харкові, «Король», записана теж в 1842 р. Пассеком; лунала вона ось як:

Тума ¹⁾ танок водила,	Одної роженки немає.
Виведе та і стане,	Мати роженку чесала,
По дівочках погляне,	А чешучи научала:
Чи усі дівочки в таночку?	Доньку моя, роженку,

¹⁾ Тума—той, у кого батько або мати були з турок або татар.

Ой, як ідеш в таночок, Сап'ян король помара,
Не становись біля короля, За рученьку здаве,
Король доньку зведе з ума, Золот перстень полама.
На ноженьку наступе,

В 1840 р. той же Пассек в «Очерках Росії» надрукував 12 гарних колядок і щедрівок, які він записав здебільшого в самому Харькові. Ці дорогі твори якось були занедбані і забуті; ніде їх не передруковували і, здається, їми ніхто не користувався. Мимохідь Пассек поясняє, що колядували здебільша дівчата, а мішок для подарунків носив за ними парубок, якого звали міхоншою; щедрували діти, які вітали своїх хрещених батьків з Різдом і Новим Роком. Найкращими колядками у Пассека з'являються такі:

1.

Ой, красна в лузі калина,
Ой, дай, Боже, в лузі калина.
Святий вечер.
Ще краснійша у Семена дочка,
Ой, дай, Боже, у Семена дочка.
Святий вечер.
До церковки йшла, убіралася,
Ой, дай, Боже, убіралася.
Святий вечер.
Убіралася, наряджалася,
Ой, дай, Боже, наряджалася.
Святий вечер.
Із церкви йшла, пани стрічали,
Ой, дай, Боже, пани стрічали.
Святий вечер.

Пани стрічали, шапки здіймали,
Ой, дай, Боже, шапки здіймали.

Святий вечер.

А що ж то йде за паняночка?

Ой, дай, Боже, за паняночка.

Святий вечер.

Ой, чи попівна, чи королівна?

Ой, дай, Боже, чи королівна.

Святий вечер.

Лудани брала, плаття надівала,

Ой, дай, Боже, плаття надівала.

Святий вечер.

У церкву ввійшла, як зоря зійшла,

Ой, дай, Боже, як зоря зійшла.

Святий вечер.

Ой, то не попівна, не королівна.

Ой, дай, Боже, не королівна.

Святий вечер.

Ой, то дівочка, Семенова дочка.

Ой, дай, Боже, Семенова дочка.

Святий вечер.

2.

У мосту, мосту військо стояло,

Сокил, соколе ясний,

Молодець красний,

Василько...

Військо стояло, ладу не знало,

Вивели йому коня у наряд,

Він коника взяв, шапочки не зняв.

У мосту, мосту військо стояло,

Військо стояло, ладу не знало.

Винесли йому блюдо червонців,
Він червонці взяв, шапочки не зняв.
У мосту...
Військо стояло...
Вивели йому дівку в наряді,
Він дівочку взяв, шапочку ізняв,
Шапочку ізняв і подякував.

3.

Ой, заказано і зарадувано,
Святий вечер! (2)
Всім козаченькам в військо йти,
Пану Івану коругву нести.
А його ненька, ще не старенька,
Випровожала і наувчала:
Ой, сину мій, сину,
Не попережай уперед війська
І не зіставайся позаду війська,
Держися війська все середнього
І козаченька все статечного.
Молодий Іванко не послухав нені,
Уперед війська конем грає,
А назад війська мечем махає.
Як гляне то сам царь в креслі—
Ой, коли б я знав,
Чий то син гуляв,
За нього я б дочку віддав,
Пол царства подарував,
Святий вечер!

4.

Чи дома пан господарь?
Щедрий вечер, добрий вечер

Добрим людям на весь вечер.
Ой, я знаю, що він дома,
Сидить він в кінці стола,
На нім шуба соболіва,
А на шубочці шовковий поясочок,
А на поясочку шовкова калиточка,
А в калиточці сім шелягів,
Тому, сьому по шелягу,
А нам, братця, по пиріжечку.
Щедрий вечер, добрий вечер.

В старі часи на Слобожанщині були власні історичні пісні й думи, в яких ухвалено місцевих політичних діячів, найбільш славного козака з Мерефи Івана Сірка, його жінку і його синів.

Запорозький і слободсько-український діяч половини XVII в. Іван Сірко був найславнішим чоловіком на Україні, і пам'ять про нього, про його вдову і двох синів була захована в багатьох піснях. На жаль, з протягом часу вони були забуті і зараз ми маємо всього дві пісні про Івана Сірка в збірникові Еварницького, велику і гарно скомпоновану думу про його вдову і старшого сина Петра в збірникові Котляревського та коротенький уривок про меншого сина Романа Сірка в початку пісні про Івана Богуславця.

Вояка великої хоробрости, знавець усіх козацьких звичаїв, Іван Сірко в 60-х і 70-х роках XVII в. часто з'являвся в Запоріжжі в головних військових урядах — полковником, кошовим, воював з поляками, найбільш з татарами і турками. Часи на Україні були смутні, роздирали її тоді сусіди, були часи руїни, розвалу. Правобережну Україну зо всіх боків плюндрували і руйнували

турки, татари, поляки. Там, на правім боці, востужився гетьман Дорошенко, тутечки, на лівім боці, метушились Ханенко і Суховій. Запоріжжя держалось окремо, і Сірко з запорожцями допомагав то одному, то другому, не маючи точної і справжньої політичної програми. Особливо вабила Сірка Слободська Україна, де він мав хутори. В Мерефі, в 30 верствах від Харькова, жила його сім'я і там була головна його оселя, хоч він, як завзятий воєнка, найбільш пробував в походах та в Січі. Як би там не було, а Харківщина в особі славного Сірка має свого сина, але і Запоріжжя тягло його до себе, і коли він помер в 1680 р. в Грушівці, на своїй пасіці, то був перепроважений до Січі і там похований в полі за Січчю «з багатою арматною і мушкетною стрільбою і з великою всього війська низового жалостію». Так каже Сам. Величко в своєму літописові і далі поясняє, що військо низове справляло Сіркові пишний похорон, «яко по вождю своєм справном і щасливом, которий од младости аж до старости своея военними бавячися промыслами, не тільки значне Крим воевал і попавил в нем гради, также і в полях диких на разних місцях многіе татарскіе громливал чамбули, і ясир христіанський одгромлювал, але і в Чорное море лодками вплинувши, на разних місцях не малия бусурманам чинил шкоди і разоренія, а по морю Чорному кораблі і каторги, з Константинополя в Крим, Азов і инші міста плывучіе, громливал і з великими здобичами щасливе з войском запорожским до коша своего повертался, которого Сірка все войско запорожское зѣло любило і за отца своего почитало. Погребши его, значную над ним могилу висипало, і крест камянний на ній поставило, з належитим імени і дѣл его подписом». Цей хрест зберігся й до наших часів, і малюнки його

можна бачити в книжках по українській історії д. Еварницького і професора Грушевського.

Найславнішою подією Івана Сірка була його виправа до Криму степом в 1675 р., щоб помститись ханові за його напад на Січ. Сірко став над Сивашем, маючи під рукою тисяч чотирі козаків, а тисяч до п'ятнадцяти кинув далі в розсип на південь під приводом завзятої та знаючої старшини, наказавши їм вернутися до Сиваша на п'ятий день. Величко в літописові каже, що «тое войско вітроногими кіньми своїми внутр селеній кримських нечаянно вшедши і, по совіту, на кільки частей розділившись, весь Крим собою наполнили и засѣяли, огнем і мечом оний плондруючи, Козлова, Карачева, Бакчисарая і иних городов коснувшись і превеликія їм разоренія нанеши. Хан тоді з султанами і мурзами чим скорій з Бакчисарая вихопился і угонзнул в гори кримськія». Згодом татари зібрались і напали на козаків, але Сірко їх відбив і повернув до-дому, забираючи по дорозі величезні отари й табуни, а разом і багато ясиру, християнського і бусурменського. Тих з християн, що забажали вернутися до Криму, Сірко перебив, щоб вони не розмножувались між бусурменами на козацькі голови, других відпустив, а за бусурменський ясир взяв згодом великий викуп грішми і товарами—мосулбесами, камсами, кіндяками, вабами, бавельною, сап'яном, кіньми, а тих, хто не зміг дати за себе викупу, відіслав в Москву в неісходню неволю. Цікаве свідoctво Величка, що коли полоняники татари почули, що їх відішлють в московську неволю, то «здрогнувши зараз почали торговатися і належитни за себе по своїй возможности окуп поступовати».

Ще в 1882 р. Костомаров висловив гадку, що «болѣе, чѣмъ вѣроятнымъ признать можно, что когда-то

о самому Сіркѣ Иванѣ существовали думи, такъ какъ въ самыхъ лѣтописяхъ этотъ богатырь представляється въ поетическомъ свѣтѣ. Трудно допустить, чтобы народная поезія не коснулася его. Участвіє къ дѣтямъ Сірка до такой степени, чтобы они могли стать предметомъ особою думи, можно предполагать плодомъ того интереса, какой возбуждали думи или дума о самому Сіркѣ».

Гадка Костомарова недавно справдилася. Відгуки і досить гарні старих пісень про Івана Сірка вловив д. Еварницький в Катеринославщині на місці Чортотлицької Січі в 1887 р. від дідів Дмитра Сукури та Дивниченка. Надруковані вони в збірникові Еварницького «Малорос. народ. пісні» в 1906 р.

Варіант Сукури починається з того, що Сірко крикнув на своїх козаченьків, щоб вони сідлали коней та збирались до хана в гості. Козаки виступили з Січі наче орли, засіяли в степу як сонце. Кінець такий:

Та ми думали, ой, та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіхожає,
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху та татар оступає.

Історична пісня про сина славного кошового Івана Сірка—Романа загублена. Випадково уривок з неї попав в думу про Івана Богуславця, уривок дуже маленький, і по ньому не можна догадатись про первісний зміст:

Ой, Лимане, Лимане!
Ти, Сірку Романе,
Да гей же ти, Сірку Романе!
Ой, що будем робити,
Нема козакам по чарці горілки де взяти,
Да гей же де взяти...

І тільки. Здається, що в пісні про Романа оповідалось про якусь пригоду козацьку, в якій лучився й Роман Сірко, деś то коло Дніпрового гирла.

До цього уривку можна долучити коротеньку згадку про Романа Сірка в кінці думи про вдову Сірка, котра гірко плаче, відібравши лист від торського отамана Лохвицького про смерть сина її Петра, який лист дійшов до неї саме тоді, коли померав її син Роман.

Здаючись на пісні про Петра і Романа Сірків, можна думати, що перший був убитий татарами, а другий помер дома ще молодим, і славний лицарь втратив синів своїх, що допомагали йому в його військових справах. Його нещасну родинну пригоду поділяв з ним вдячний йому український нарід, який надовго закріпив пам'ять про Сірків в думках і піснях.

Дума про жінку Івана Сірка і сина її Петра дійшла тільки в однім варіанті, в рукопису Котляревського; таким робом маємо unicum; ця дума досить велика, в 84 вірші, і добре влаштована в чисто думській постаті, на взірець старіших просторих дум. Маючи на увазі, що, сім'я Сірка пробувала в Мерефі, де у неї була власна маєтність, що в самій думі про Сірчиху згадується Мерефа і один з її мешканців Пилип Мереф'янський, можна гадати, що тутечки була зложена й дума про Сірчиху, яка таким робом з'являється чисто слободсько-українським твором.

Постать Сірчихи дуже нагадує дружину Тараса Бульби в повісті Гоголя. Може Гоголь чув де думу про Сірчиху, а коли й не чув, то, як людина надзвичайної поетичної вдачі, вгадав. У Бульбихи два сини, яких вона дуже любить — Остап і Андрій; Тарас, її чоловік, часто покидав сім'ю за-для низового товариства.

Другая печаль, що Сірченка Петра на світі немає;
Третя печаль, що Сірченко Роман помірає.

На Слобожанщині лунали ще пісні про слободську гусарію. Козаки дорожили своєю службою в козацьких полках, по виборному значінню їх, по старому призвичаю, але о половині XVIII в. почали перевертати їх в салдатські полки. Цариця Катерина II почала цю переробку слобожан. Спершу в 1755 р. надіслано указ, в котрім було сказано про «промышленіе о пользѣ государственной», «благоденствіе подданныхъ», «материнское милосердіе» (саме тоді заводилось кріпацтво), «надлежащій порядокъ», «истинныя отечеству заслуги», а при кінці, що «всѣ тамошніе военные и гражданскіе чины, получа сіи полезнѣйшія учрежденія (салдатство в гусарах), какъ ощутительный знакъ къ нимъ и ко всему народу тамошнему благоволенія, потщатся соотвѣтствовать должною благодарностью»... Але слобожане не дуже дякували і набрані в гусари тікали. Тоді уряд забірав замість втікачів їх родичів, а коли таких не було, то навіть сусід із «семейныхъ и зажиточныхъ людей». Така справа забрала людей до живих печінок, і в Ізюмськім полку вибухнув бунт, до котрого пристав сам полковник Краснокутський. Полковника заслали в Казань, а інших і того далі. Хоч цариця трохи підласкала козацьку старшину «удовольствіємъ чинами и жалованьемъ», одначе і старшина була стурбована, не хотіла тої гусарії, що відбилось в де-яких невеличких піснях, напр.:

Усіх хлопців в гусари забрали,
Мене молодого охвицером записали,
Та дали ж мені коня вороного,

530057

Та послали мене поперед війська всього,
Та звеліли мені серед полку стати,
Та сказали мені у суремочки грати.
Ой, ви грайте, суремочки, грайте,
Мені молодому жалю не задавайте...
А не жаль мені а у дому нікого,
Тільки ж жаль мені: матуся старая,
Матуся старая, сестриця малаая,
Сестриця малаая, а жена молодая¹⁾.

¹⁾ *Сумцов*, Слобод.-українські історичні пісні, 9—16.